

УДК 94(477)"187/188":316.343

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-2\(44\)-790-802](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-2(44)-790-802)

Драч Оксана Олександрівна докторка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

«Я – ПРИХИЛЬНИК НАРОДУ...». РЕФЛЕКСІЇ ПРО СТАНОВИЩЕ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ У ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ «НАРОДОЛЮБЦЯ» О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження «робітничого питання» у щоденниках О. Ф. Кістяківського (1874–1885) як джерела інтелектуальної історії доби модернізації. Обґрунтовано, що промисловий розвиток Наддніпрянської України другої половини ХІХ ст. актуалізував потребу переосмислення традиційного народницького канону, де «народ» ототожнювався винятково із селянством. У цьому контексті показано спроби «народолюбської» інтелігенції інтегрувати робітничу проблематику в загальний соціально-національний дискурс.

Джерельну основу статті становлять щоденникові записи вченого, проаналізовані за допомогою історико-біографічного та проблемно-тематичного підходів. Це дозволило пов'язати світоглядні оцінки Кістяківського з його професійною діяльністю як юриста та управлінця Городищенських цукрових заводів. Доведено, що безпосередній контакт із виробничими реаліями зумовив трансформацію його поглядів: від абстрактного народницького образу «робітника» до розуміння практичних, повсякденних вимірів та проблематики індустріальної праці.

Встановлено, що Кістяківський трактував «робітниче питання» як комплекс проблем трудового та побутового повсякдення: антисанітарії, незадовільних житлових умов, епідемій, високого травматизму та правової незахищеності робітництва. Підкреслено, що домінантною у рефлексіях автора є морально-етична критика підприємців як головних винуватців тяжкого становища найманих працівників, доповнена осудом корумпованого й бездіяльного чиновництва, яке не реагувало на виникнення епідемій, побутування неформальних відносин й зловживань з боку підприємців та високий рівень травматизму на виробництвах.

Простежено аполітичність і прагматизм позиції Кістяківського: він дистанціювався від революційної риторики, скептично оцінював «ходіння в народ» та відстоював еволюційні моделі вирішення соціально-економічних

проблем. Зроблено висновок, що щоденники вченого є репрезентативним джерелом для розуміння адаптації «народолюбського» світогляду до викликів індустріалізації, де емпатія до робітників поєднувалася з неприйняттям радикальних сценаріїв розв'язання суспільних суперечностей.

Ключові слова: О. Ф. Кістяківський, інтелігенція, народолюбці, промислові робітники, умови праці, матеріальне становище, побут, епідемії.

Drach Oksana Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

“I AM A SUPPORTER OF THE PEOPLE...”. REFLECTIONS ON THE SITUATION OF INDUSTRIAL WORKERS IN THE INTELLECTUAL LEGACY OF THE “NARODOLIUBETS” O. F. KISTIAKIVSKYI

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the “labor question” in the diaries of O. F. Kistiakivskyi (1874–1885) as a source for the intellectual history of the era of modernization. The article argues that the industrial development of the Dnieper region of Ukraine in the second half of the nineteenth century required a rethinking of the traditional Narodnik canon, in which “the people” were identified exclusively with the peasantry. Against this background, it highlights the efforts of the “narodoliubtsi” intelligentsia to integrate labor issues into a broader socio-national discourse.

The study draws on Kistiakivskyi’s diary entries and applies historical-biographical and problem-oriented approaches. This framework allows the author to relate his worldview and assessments to his professional activity as a jurist and as a manager at the Horodyshche sugar works. The article shows that his direct encounter with industrial realities transformed his views—from an abstract Narodnik image of “the worker” to an understanding of the practical, everyday dimensions and challenges of wage labor.

Kistiakivskyi conceptualized the “labor question” as a cluster of interconnected problems: poor sanitation, inadequate housing, epidemics, high rates of workplace injury, and legal vulnerability. His reflections foreground a moral and ethical critique of entrepreneurs as the principal agents of workers’ hardship, alongside condemnation of a corrupt and inert bureaucracy that failed to respond to epidemics, tolerated informal practices and employer abuses, and ignored the prevalence of occupational injuries.

The article traces the apolitical and pragmatic character of Kistiakivskyi’s position: he distanced himself from revolutionary rhetoric, viewed “going to the people” campaigns with skepticism, and defended evolutionary models of social

change. It concludes that his diaries offer a representative source for understanding how a worldview of the “narodoliubtsi” adapted to the challenges of industrialization—where empathy for workers coexisted with a rejection of radical solutions to social contradictions.

Keywords: O. F. Kistiakivskyi, intelligentsia, narodoliubtsi, industrial workers, working conditions, material status, everyday life, epidemics.

Постановка проблеми. Промисловий поступ Наддніпрянської України в другій половині – кінці XIX ст. спричинив зміни в соціальній структурі регіону внаслідок формування нової професійної групи – фабрично-заводського робітництва. Вже у 70–80-х рр. XIX ст. окремі групи інтелігенції починають проявляти інтерес до проблем соціально-економічного та правового становища робітників, узагальнених у т. зв. «*робітниче питання*». Його актуалізація поставила представників народництва – домінуючого суспільно-політичного руху цього періоду, – перед необхідністю переосмислення власних світоглядних уявлень. Їх розуміння «народу» як традиційно аграрного, селянського середовища більше не відповідало новим соціально-економічним реаліям епохи модернізації. З цієї точки зору, закономірною була переорієнтація частини народників на робітниче середовище з метою «підготувати посередників між революціонерами та селянством» [1, С. 24].

Інша сторона проблеми - необхідність інтегрувати «робітниче питання» до національно орієнтованого дискурсу, – стала предметом діяльності «народолюбців», що поєднували народницькі ідеї з яскраво вираженою національною орієнтацією. Одне з найбільш точних визначень сутності цього руху подає український історик С. І. Світленко, вбачаючи у «народолюбцях» діячів демократичного українства, патріотів рідного краю і народу, що під впливом ідеалістичного інтелігентського світосприйняття зверталися до вивчення власної культури та намагалися таким чином «віддати борг народові» [2]. Наочним показником адаптації «народолюбських» ідей до обставини формування промислового робітництва слугують щоденникові записи О. Ф. Кістяківського (1874–1885) [3; 4]. Їх аналіз, як і дослідження образу робітництва у представників «народолюбства», недостатньо представлені в сучасній історіографії, що актуалізує необхідність розробки обраної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що землі Наддніпрянщини стали одним з головних ареалів активності народницьких організацій, їх діяльність недостатньо досліджена істориками. Так, одна з перших робіт, присвячених т. зв. «революційному народництву», належить М. П. Рудьку [1]. Однак, автор лише фрагментарно висвітлив залученість народництва до розв’язання «робітничого питання», при цьому в дусі радянської ідеологічної доктрини заперечуючи існування власне українського народництва

та його зв'язок із українофільським культурництвом. Натомість для представників сучасної історичної науки, що відійшли від підходів попереднього історіографічного етапу, характерне чітке розділення народницьких рухів за національною ознакою та власною специфікою розвитку. С. І. Світленко одним з перших започаткував дискурс про використання терміну «українське народолобство» як автентичної самоназви демократичного українства, що слугує засобом розрізнення української та російської складових народницького руху [5]. Таку ж ідею обґрунтував і Є. Биба, розглядаючи народолобство як сукупну назву представників українофільського, хлопоманського та громадівського рухів [6].

Предметом дослідження академічної науки стали й постаті представників народолобства. Так, С. І. Світленко дослідив життя та діяльність діяча українського культурництва Чернігівщини О. Тищинського [7], публічного інтелектуала, українознавця П. Єфименка [8] та О. Русова як прикладу переходу від народолобства до «політичної поступовості» [9]. У цьому контексті, постать О. Ф. Кістяківського висвітлена в історіографії перш за все з точки зору його юридичної практики та наукового доробку. Так, О. В. Харитонova у своїй монографії прослідкувала погляди Кістяківського на кримінальне право та закон й підкреслила їх співзвучність із сучасним українським законодавством (уявлення про рецидив та загальна гуманістична логіка пенітенціарних підходів) [10]. М. Гримич охарактеризувала розроблену Кістяківським методологію збору звичаєвого права на основі рішень повітових судів та фольклору, що засновувалася на поясненні звичаїв зсередини культурних уявлень народу. Авторка торкнулася й громадянської позиції Кістяківського, пов'язуючи недостатнє дослідження цього аспекту з його звичкою «робити діло, не афішуючи себе» [11, С. 31]. О. О. Пилипчук відобразила бачення Кістяківського щодо цілей Київського юридичного товариства як місця зближення теорії та практики задля досягнення справедливого судочинства [12]. Натомість, біографію та громадянську діяльність юриста комплексно висвітлив В. М. Половець, акцентуючи на його поміркованому ліберальному світогляді, критиці радикалізму та «фанатизму» [13]. Водночас, Г. С. Антипенко звернулася до джерельного корпусу реконструкції життєвого шляху та світогляду О. Ф. Кістяківського [14]. При цьому, аспект еволюції поглядів вченого на промислове робітництво до теперішнього часу залишався поза увагою істориків.

Мета статті - проаналізувати відображення «робітничого питання» у щоденниках О. Ф. Кістяківського (1874–1885), реконструювати його уявлення про умови праці й побуту промислових робітників. Її реалізація вимагає послідовного виконання завдань дослідження:

- висвітлити біографічні й професійні обставини, що зумовили зближення Кістяківського з робітничою тематикою;

- з'ясувати, як саме вчений визначав сутність «робітничого питання», проаналізувати його оцінку ролі підприємців і чиновництва у формуванні важкого становища робітників;
- охарактеризувати конкретні описи умов праці й побуту робітників у щоденникових записах (санітарний стан, організація житлових умов, оплата праці, епідемії тощо).
- виявити ставлення Кістяківського до політизації «робітничого питання», з'ясувати його оцінку народницьких підходів до ідеологічної роботи та віднайти у джерелі ознаки переорієнтації частини руху на фабрично-заводське середовище.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ставлення О. Ф. Кістяківського (1833–1885) до робітників та «робітничого питання» формувалося під впливом специфіки його життєвого шляху, соціального становища та політичного світогляду. Рід юриста походив з селянського, кріпацького середовища. Однак, вже на початку XIX ст. його дід, Омелян Васильович, був звільнений від кріпацтва Іллею Андрійовичем Безбородьком. Батько вченого отримав духовну освіту та став священником приходу

с. Городище на Чернігівщині. Олександр Федорович, будучи старшою дитиною в родині, закінчивши повітове духовне училище та семінарію в Чернігові, але не повторив долю свого батька. У своєму бажанні побудувати кар'єру він пройшов шлях від петербурзького чиновника до професора Київського університету й лідера наукової юридичної спільноти другої половини XIX ст. Окрім викладацької та адвокатської практики, вчений зробив внесок у дослідження української історії та етнографії, зібравши унікальні матеріали зі звичаєвого права та опублікувавши кодекс законів Гетьманщини. О. Ф. Кістяківський підтримував громадські та наукові ініціативи українофільського руху Наддніпрянщини, публікувався в журналі «Основа», був одним з ініціаторів створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та співпрацював з Історичним товариством Нестора-Літописця [13, С. 130; 15].

Процес формування політичних переконань О. Ф. Кістяківського пройшов складну еволюцію. На ранньому етапі вони формувалися під впливом романтизму та народницьких ідеалів. Однак, подальший перебіг соціально-економічних та національних процесів призвів до переосмислення такого світогляду. Перебуваючи у зрілому віці, Кістяківський заперечував свою належність до народництва, вбачаючи у собі перш за все поміркованого ліберала. Він дивився на національне питання «з холодним розсудком», будучи переконаним у неможливості його розв'язання в російських імперських реаліях кінця XIX ст. Головну проблему вчений вбачав у необхідності об'єднання всіх діячів українського руху навколо ідеї служіння народу, що потребувало від них

подолання власних лідерських амбіцій [16, С. 395]. Поступовий відхід від радикальних ідей та їх заміна поміркованими сприймалися Кістяківським як ефективніший спосіб діяльності завдяки створенню умов для «плекання духу єдності» серед українців та зростання їх самосвідомості [4, С. 392].

Зближення Кістяківського з робітничою тематикою відбулося у 1870-х:

спочатку він виконував функції управлінця справ маєтку В. Ф. Симиренка та юриста Городищенських цукрових заводів, а у 1881–1884 рр. став головою їх адміністрації [3, С. 9]. Навіть перебуваючи на етапі стагнації, підприємство продовжувало відігравати важливу роль в структурі цукрової промисловості краю. Станом на 1884 р. Городищенський цукровий завод мав 921 робітника, 12 парових моторів на 232 сили, річне виробництво на 600 тис. рублів, а також заводське училище та лікарню. Підкреслюємо, що безпосереднє долучення до управління підприємством актуалізувало для Кістяківського необхідність переглянути укладений ним образ промислового робітництва, піддати рефлексії їх місце як у власному світобаченні, так і в структурі суспільства в цілому.

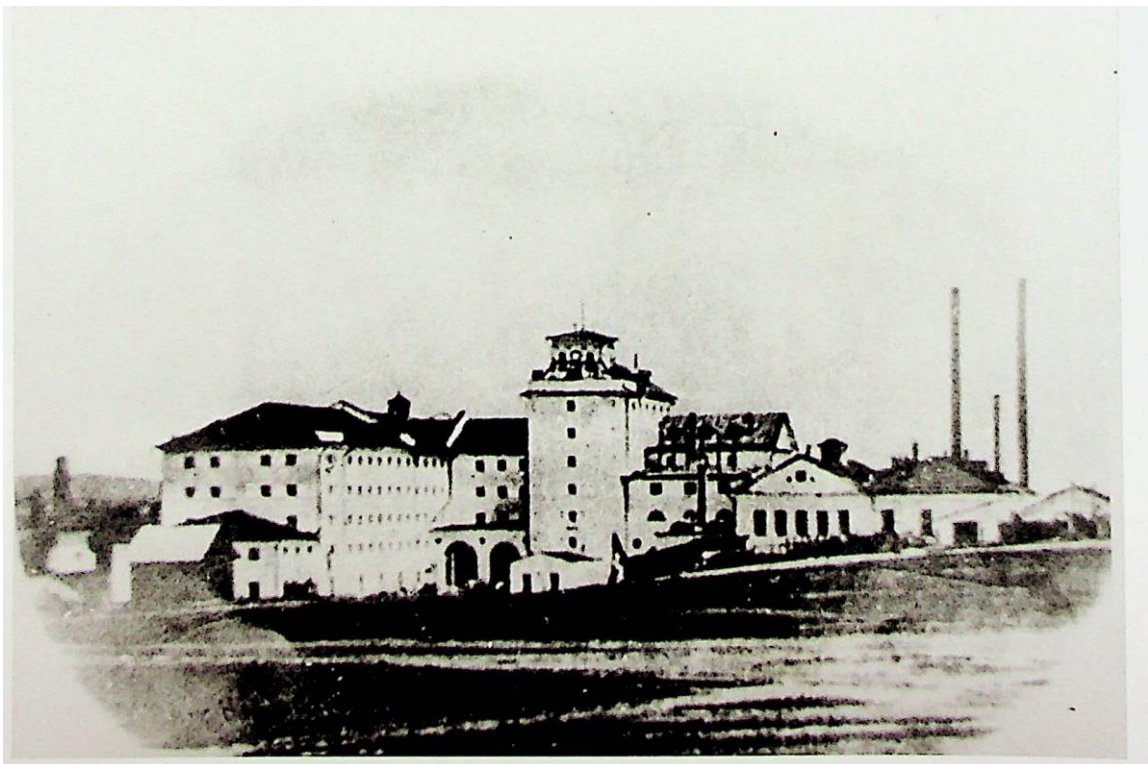

Рис. 1. Мліївська (Городищенська) цукроварня та рафінадний завод. Фотокопія. 1848 р. Державний архів Черкаської області (ДАЧО).
Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

На момент складання щоденника О. Ф. Кістяківський, позбавлений народницького романтизму та схилиючись до прагматичної оцінки дійсності,

вбачав «робітничі питання» у нагальних проблемах трудового та побутового повсякдення робітництва, його правовій і соціальній незахищеності, особливо – у взаємодії з роботодавцями. Незважаючи на поширену серед народницької історіографії тенденцію до критики капіталістичних відносин, усю відповідальність за важке становище робітників автор покладав на підприємців, оцінюючи їх діяльність перш за все у вимірі власних морально-етичних переконань. З точки зору Кістяківського, власники підприємств, користуючись у суспільстві авторитетом чесних людей, отримують вигоду завдяки використанню найманої праці («п'ють кров...», «жиріють людською плоттю», «уміють витискати з робочого соки» і т. д.) [3, С. 101, 408]. Зокрема, автор наводить випадок із механічного заводу Яхненка, де син власника позичив у майстрового 3 тисячі рублів для покриття власного карткового боргу. Завершуючи сюжет, Кістяківський іронізує: «Дуже ймовірно, що цей робітник більше не побачить свого капіталу» [3, С. 156].

Показовим прикладом ставлення підприємців до виробничого персоналу для Кістяківського є початок епідемії тифу на цегельному заводі В. А. Суботіна*. За свідченнями автора, умови побуту для прийшлого робітництва тут були за межами будь-яких санітарних норм. Шістдесят робітників, здебільшого – білорусів, розміщувалися у двох тісних та брудних дерев'яних хатах без підлоги. Спати доводилося на нарах, без будь-якої постільної білизни чи хоча б соломи. Окремим робітникам місця не вистачало, тому спали просто на землі. Як результат такого утримання, на тиф захворіло одразу 8 робітників, при чому з них продовжували вираховувати 15 коп. за утримання. Коли ж власник підприємства прибув на нього під впливом суспільного розголосу, він почав залякувати робітників через їх скарги на подібне ставлення [3, С. 100, 105, 109, 111, 498].

Кістяківський всіляко іронізував щодо постаті Суботіна, називаючи його «тупим і байдужим, як вгодований паразит» [3, С. 398]. У кожній щоденниковій згадці про підприємця акцент автора робиться на його спеціалізації лікаря-гігієніста. Особливо в'їдливо він висміює Суботіна через випадок, коли цензор Лаймінг заборонив вказувати її в пресі для уникнення дискредитації [3, С. 104]. Однак, варто наголосити на ворожості та упередженості такої оцінки, викликаній очевидною особистою неприязню. Так, за 1876–1880 рр., автор як мінімум вісім разів згадує його у щоденниках, щоразу повторюючи описаний вище сюжет. Винуватцями важкого становища промислових робітників Кістяківський вбачає

* В. А. Суботін (1844–1898) – лікар-гігієніст і санітарний діяч, доктор медицини (1869), ординарний професор Київського університету (від 1880). У 1871 році організував і очолив першу в Україні самостійну кафедру гігієни (гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики), яку очолював до початку 1890-х; у 1884–1887 був деканом медичного факультету. Успадкував підприємство від батька дружини – Ємілії Густавівної, уродженої Ейсман. У 1879 р. завод виробив 2 млн. 300 тис. одиниць цегли на 32500 руб., з кількістю робітників у 30 осіб.

й корумповане чиновництво, що, керуючись мотивами фінансової наживи, не реагувало на виникнення епідемій та високий травматизм на підприємствах. Як приклад згадується їх бездіяльність після викриття «...найтяжчих зловживань на заводі Бродського при експлуатації робітників, що мерли, як мухи» [4, С. 526].

Нерозуміння у Кістяківського викликав й сам факт заняття науковців підприємницькою діяльністю. У щоденниковому записі від 1880 р. він зазначає: «досі займався виробництвом цегли один Суботін... Нині вступив на це поле Бец, професор анатомії. Давно було слід цьому вченому повернутися до свого покликання» [4, С. 253]. Так само сумнівним для автора є й працевлаштування високопрофесійних представників інтелігенції на підприємства у ролі службовців. Він із сумом зазначав щодо свого брата Федора, що служив лікарем на Городищенському заводі: «дурна доля, що розпоряджається людським родом: на професорські місця садить людей з дріб'язковим розумом, а голови з гострим розумом, з швидким розпізнаванням, вона закидає на якісь заводи, в нетрі» [4, С. 108].

Окрема увага у щоденнику приділена умовам життя та праці робітництва Городищенського цукрового заводу. У червні 1880 р. О. Ф. Кістяківський з І. Т. Яхненком здійснили огляд казарм підприємства – загальної та «татарської». Першу автор характеризує як тюрму з «камерами та палатами», тоді як друга відводилася спеціально для казанських татар. Їх контингент складав значну частину всього робітництва заводу з самого початку його заснування у 1848 р. При цьому, староста казанських робітників виконував для них й функцію мулли. Користуючись можливістю, Кістяківський хотів дізнатися у нього про практику багатоженства казанців та обставини, від яких залежала їх реалізація [4, С. 187]. Під час літнього ж огляду завод простоював (йшли лише польові роботи), тому Кістяківський планував повернутися восени, в розпал сезону, аби побачити реальну картину заселення казарм. Сам факт, що управлінець прагнув дізнатися справжню ситуацію із організацією побуту прийшлих робітників підприємства, свідчить про його небайдужість до становища найманого персоналу та бажання активної участі у його покращенні.

Перед оглядом казарм було здійснено поїздку до Завадівської економії, де Кістяківський проінспектував умови праці робітників на бурякових полях. Здебільшого йшлося про жінок та підлітків, що працювали по 15 годин на добу, заробляючи в середньому 25–35 коп. з утриманням. Їх їжа під час Петрового посту, «убога та несмачна» [4, С. 355], складалася із супу без яловичини та пшеничної каші, розлитих у «ночви» та миски. Недостатня ситність такого харчування компенсувалася лише хлібом, якого подавали із надлишком. У курені, збудованому посеред поля, їжу приймали одночасно до 350 осіб, сидячи групами по 5–10 осіб. Особливе здивування у автора викликало побутування музики й танців під час роботи на плантаціях. Це явище виявилось

настільки поширеним, що складало окрему статтю витрат плантатора. Кістяківський пише: «Після 15-годинної роботи, працівниці наші, українки*, знаходять у собі ще силу та енергію вдаватися до танців. І якби не було їм це дозволено, то вони розбіглися б. З іншого боку, якщо б їх не примушували після півторагодинного танцю лягати спати, щоб зберегти їх силу, вони б танцювали до ранку». Він зазначає, що частина плантаторів мали свої катеринки (шарманки), а В. Ф. Симиренко навіть замовив М. В. Лисенку перекласти українські народні мотиви для такого механізму відтворення музики [4, С. 187].

Автор підкреслює погану якість їжі на плантаціях й після відвідин Руськополянського заводу. У щоденнику читаємо: «Покуштував борщ. Огидний. Дав розпорядження, щоб покращили їжу. Але чи покращать? Відчуваю, що це хворе місце» [4, С. 355]. Для порівняння він згадує стан харчування робітників Карлівської економії, де «дають корм такий, що і свині неохоче будуть їсти». Наголошуючи на типовості такої проблеми, Кістяківський виражає сумніви щодо своїх можливостей для покращення харчування робітників. Це залежало від економічної ситуації Городищенського заводу, що знаходилася у важкому стані. Щодо останнього, автор констатує: «Адміністрація ледве дихає. Чи вискочить? Обгризена, постраждала від шахрайства, змучена і погано ведена» [4, С. 355–356]. Таким чином, наміри Кістяківського для покращення робітничого побуту обмежувалися економічними реаліями підприємства, що переживало кризу управління.

Окремої уваги заслуговує аполітичність, прагматизм та практичність Кістяківського у його баченні «робітничого питання». Автор усіяко дистанціювався від надання йому політичного відтінку, сумніваючись у результативності народницької практики «ходіння в народ» [4, С. 367]. З іншого боку, залишені Кістяківським описи слугують маркером поступової переорієнтації народництва на пропаганду серед фабрично-заводських робітників. Зокрема, ознайомившись з матеріалами одного із судових процесів, він пише: «Але й тепер уже ясно, що головні діячі, люди більш-менш освічені, хоч і зовсім невідомі, що серед них багато жінок... що всі діячі цього процесу перенесли свою діяльність на фабрики і заводи, що вони скинули німецьку шкуру – одяг інтелігентних, і одягалися вони в одяг робітників...» [4, С. 366–367]. Однак, від народницького руху кінця 70-х рр. XIX ст. Кістяківського відвертали їх радикалізм та революційність.

Для вченого був характерний й страх перед радикалізацією суспільства через поширення соціалістичних ідей, типовий для інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. У своєму щоденнику він з тривогою переповідає чутки про форми

* В оригінальному щоденниковому записі використовується термін «малоросіянки», при перекладі замінений авторкою.

пропаганди учасників «Південного союзу робітників», що начебто поширювали свої прокламації надрукованими чи відбитими на платках, запечених у булки [4, С. 338]. Характеризуючи атмосферу в суспільстві 80-х рр. XIX ст., він зазначає: «Всі, однак, чогось чекають, чимось стурбовані. «Що буде?» - питають усі. Робота радикалів не пройшла даремно. Не підлягає жодному сумніву, робітник міський зачеплений, хоч і незначно, їхніми вченнями» [4, С. 357]. Такі тенденції цілком однозначно сприймаються Кістяківським як згубні та небезпечні, тоді як, за його переконанням, становище «народу» можна покращити «не шляхом вогню, а шляхом найпосиленішої, найтривалішої мозкової роботи» [4, С. 616–617]. Таким чином, він вбачав єдиним способом покращення становища робітників еволюційний підхід, заснований на поміркованому підході як у соціально-економічній, так і в політичній сферах життя українського суспільства.

Висновки. Аналіз щоденникових записів О. Ф. Кістяківського (1874–1885) показав, що «робітниче питання» він трактував передусім як сукупність нагальних проблем трудового та побутового повсякдення фабрично-заводського робітництва, його правової й соціальної незахищеності та конфліктності у взаєминах з власниками та адміністрацією підприємств. Зближення автора з цією тематикою було зумовлене біографічними й професійними обставинами: роботою управлінця, юриста й адміністратора Городищенських цукрових заводів, що актуалізувало для нього необхідність переосмислення образу промислового робітника. Водночас у рефлексіях Кістяківського домінувала морально-етична критика підприємців як головних винуватців тяжкого становища найманих працівників, а також осуд корумпованого й бездіяльного чиновництва, що не реагувало на поширення епідемій, побутову травматизму й зловживань на підприємствах. Наведені автором описи антисанітарії, примітивної організації житлових умов, надмірної тривалості робочого процесу з низькою оплатою праці та недостатнім харчуванням, конкретизують реальні параметри робітничого життя другої половини XIX ст. Окрему цінність становлять спостереження автора щодо соціально-культурної неоднорідності робітничого середовища та особливостей внутрішньої організації окремих робітничих груп. Визначальною рисою його позиції була аполітичність і прагматизм: Кістяківський дистанціювався від політизації «робітничого питання», скептично оцінював народницькі практики «ходіння в народ» і радикалізм, але водночас описував ознаки переорієнтації частини руху на пропаганду серед фабрично-заводських робітників. Таким чином, щоденники О. Ф. Кістяківського виступають репрезентативним джерелом для розуміння того, як «народолюбський» світогляд адаптувався до викликів індустріалізації, поєднуючи гуманістичне, співчутливе ставлення до становища робітників із недовірою до революційних ідей й ставкою на помірковані, еволюційні моделі його покращення.

Література:

1. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. *Український історичний журнал*. 1965. № 7. С. 15–29.
2. Світленко С. І. НАРОДОЛЮБЦІ. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Narodoliubtsi> (дата звернення: 11.01.2026)
3. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874–1885: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.]; відп. ред. І. Л. Бутич; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1: 1874–1879. 648 с.
4. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874–1885: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.]; відп. ред. І. Л. Бутич; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2: 1880–1885. 582 с.
5. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 41–49.
6. Биба Є. Українська інтелігенція в другій половині XIX ст.: чинники формування ідеології народолюбства. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. вип. 7. С. 20–24.
7. Світленко С. І. Український народолюбець Олександр Тищинський. *Studies in history and philosophy of science and technology*. 2020. Vol. 29, № 2. С. 54–66.
8. Світленко С. І. Український народолюбець та українознавець Петро Єфименко (1835–1908): на службі громадської справи і національної науки. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2022. Т. 31, вип. 1. С. 36–48.
9. Світленко, С. І. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Т. 25, вип. 1. С. 13–26.
10. Харитоновна, О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків: Право, 2010. 252 с.
11. Гримич М. В. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 28–33.
12. Пилипчук О. О. Правознавець О.Ф. Кістяківський (1833–1885) про значення та цілі Київського юридичного товариства. *Історія науки і біографістика*. 2016. вип. 2. 20 с.
13. Половець В. М. Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885). *Сіверянський літопис*. 2013. № 1. С. 130–139.
14. Антипенко Г. С. Постать О. Ф. Кістяківського у світлі джерел. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2012. Вип. 26. С. 186–194.
15. КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kistyakivsky_O (дата звернення: 11.01.2026)
16. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посіб. Київ: Вища школа: Т-во «Знання», КОО, 1999. 543 с.

References:

1. Rudko, M. P. (1965). Revoliutsiine narodnytstvo 70-kh rr. XIX st. na Ukraini [Revolutionary populism of the 1870s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 7, 15-29. [in Ukrainian].
2. Svitlenko, S. I. (2010). Narodoliubtsi [Narodoliubtsi (Narodophiles)]. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy - Encyclopedia of History of Ukraine (Vol. 7: Mi-O)*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Narodoliubtsi> [in Ukrainian].
3. Kistiakivskiy, O. F. (1994). Shchodennyk: 1874-1885 [Diary: 1874-1885] (Vol. 1; V. S. Shandra et al., Compil.; I. L. Butych, Ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Kistiakivskiy, O. F. (1995). Shchodennyk: 1874-1885 [Diary: 1874-1885] (Vol. 2; V. S. Shandra et al., Compil.; I. L. Butych, Ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Svitlenko, S. I. (1997). Narodnytstvo v Ukraini: suchasnyi pohliad na problemu [Populism in Ukraine: a contemporary view of the issue]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 3, 41-49. [in Ukrainian].
6. Byba, Ye. (2019). Ukrainska intelihentsiia v druhii polovyni XIX st.: chynnyky formuvannia ideolohii narodolubstva [Ukrainian intelligentsia in the second half of the 19th century: factors shaping the ideology of narodolubstvo]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky - Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University*, 7, 20-24. [in Ukrainian].
7. Svitlenko, S. I. *Ukrainskyi narodolubets Oleksandr Tyshchynskiy [Ukrainian narodoliubets Oleksandr Tyshchynskiy]*. (2020). *Studies in History and Philosophy of Science and Technology*, 29(2), 54-66. [in Ukrainian].
8. Svitlenko, S. I. (2022). *Ukrainskyi narodolubets ta ukrainoznavets Petro Yefymenko (1835-1908): na sluzhbi hromadskoi spravy i natsionalnoi nauky [Ukrainian narodoliubets and Ukrainian studies scholar Petro Yefymenko (1835-1908): in the service of public cause and national science]*. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki - Studies in History and Philosophy of Science and Technology*, 31(1), 36-48. [in Ukrainian].
9. Svitlenko, S. I. (2022). *Ukrainskyi intelektual Oleksandr Rusov. Ch. 2. Vid natsionalnoho kulturnytstva do politychnoi postupovosti [Ukrainian intellectual Oleksandr Rusov. Part 2. From national cultural activism to political gradualism]*. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani - Scientific and Theoretical Almanac Hrani*, 25(1), 13-26. [in Ukrainian].
10. Kharytonova, O. V. (2010). *Kryminalno-pravovi pohliady O. F. Kistiakivskoho: naukova spadshchyna ta yii znachennia dla suchasnykh kryminalno-pravovykh doslidzhen [Criminal law views of O. F. Kistiakivskiy: scholarly legacy and its significance for contemporary criminal law research] (Monograph)*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Hrymch, M. V. (2001). *Zvychaieve pravo u doslidzhenniakh Oleksandra Kistiakivskoho [Customary law in the research of Oleksandr Kistiakivskiy]*. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy - Ethnic History of the Peoples of Europe*, 9, 28-33. [in Ukrainian].
12. Pylypchuk, O. O. (2016). *Pravoznavets O. F. Kistiakivskiy (1833-1885) pro znachennia ta tsili Kyivskoho yurydychnoho tovarystva [Legal scholar O. F. Kistiakivskiy (1833-1885) on the significance and goals of the Kyiv Legal Society]*. *Istoriia nauky i biohrafistyka - History of Science and Biographistics*, 2, 20 p. [in Ukrainian].
13. Polovets, V. M. (2013). *Oleksandr Fedorovych Kistiakivskiy (1833-1885) [Oleksandr Fedorovych Kistiakivskiy (1833-1885)]*. *Siverianskyi litopys - Siverian Chronicle*, 1, 130-139. [in Ukrainian].

14. Antypenko, H. S. (2012). Postat O. F. Kistiakivskoho u svitli dzherel [The figure of O. F. Kistiakivskyi in light of sources]. *Intelihentsiia i vlada. Serii: Istoriiia - Intelligentsia and Power. Series: History*, 26, 186-194. [in Ukrainian].
15. Kistiakivskyi Oleksandr Fedorovich [Kistiakivskyi Oleksandr Fedorovich]. (2007). In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy - Encyclopedia of History of Ukraine (Vol. 4: Ka-Kom)*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved January 11, 2026, from http://www.history.org.ua/?termin=Kistyakivsky_O [in Ukrainian].
16. Ohorodnyk, I. V., & Ohorodnyk, V. V. (1999). *Istoriiia filosofskoi dumky v Ukraini: kurs leksii* [History of philosophical thought in Ukraine: a course of lectures]. Kyiv: Vyscha shkola; Znannia [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.02.2026